

DE TWELLOSE KERKBRAND: EEN 500 JAAR OUDE DORPSTRAGEDIE

door Hans Hermsen

Aan de muur van de Twellose dorpskerk hangt een oud emaillebord van de ANWB met de tekst "In 1522 door brand geteisterd" (foto).

Achter deze summiere mededeling gaat een ware dorpstragedie schuil die zich in de herfst van 1522 – nu 500 jaar geleden – afspeelde. Het drama kreeg voor het eerst aandacht in een Deventer Dagblad-publicatie van 21 oktober 1978. Deze bijdrage plaatst de historische gebeurtenis in zijn bredere context.

SOEVEREINE STAAT

In tijden van globalisering en open grenzen is het steeds moeilijker voorstelbaar dat Gelderland 500 jaar geleden een soevereine staat was; een staat met eigen

landsgrenzen, een eigen munt, een eigen (huur) leger en een eigen regering onder leiding van een landsvorst, de hertog van Gelre en Zutphen, die - met instemming van de Gelderse ridderschap en steden en bijgestaan door een Hofraad - de heerschappij over Gelderland uitoefende. Het is nauwelijks nog voor te stellen dat wie toen vanuit Deventer de IJssel overstak belandde in een ander land: het hertogdom Gelderland. In deze geografische en bestuurlijke context voltrok zich in oktober 1522 een tragedie die kan worden gerekend tot de gedenkwaardigste feiten uit de geschiedenis van de gemeente Voorst: de moorddadige dood en verbranding van 18 boeren in de dorpskerk van Twello.

GELDERLAND VERPAND

De gebeurtenis viel midden in het tijdvak van de zogenaamde Gelderse Oorlogen (1502-1543). Het was een typisch voorbeeld van de gewelddadigheden die zich voordeden in deze gewapende strijd voor de vrijheid van Gelderland. In die strijd verzette Gelderland zich tegen de aanspraken die het hertogdom Bourgondië maakte op de heerschappij over Gelderland. Die aanspraken voerden terug op een bijzonder beschikkingsdaad van de Gelderse hertog Arnold van Egmond. Die had kort voor zijn dood in 1473 – in diens machtsconflict met zijn zoon Adolf - zijn

vorstendom zonder instemming van de Gelderse Staten voor 300.000 goudgulden verpand aan de begerigste machtsverzamelaar van die tijd: hertog Karel de Stoute van Bourgondië. Bovendien had de Gelderse hertog deze Karel de Stoute benoemd tot zijn erfgenaam.

BOURGONDISCHE HEERSCHAPPIJ

Dat leidde ertoe dat de Bourgondiërs na de dood van hertog Arnold in 1473 diens zoon en wettig erfopvolger Adolf gevangen namen en Gelderland tot twee keer toe met geweld onderwierpen aan hun heerschappij. Eerst nam Karel de Stoute het land van 1473 tot aan zijn dood in 1477 - op het slagveld bij Nancy - gewapenderhand in bezit. En na een kortstondige herovering van de onafhankelijkheid - na de zogeheten Gelderse Onafhankelijkheidsoorlog - werd Gelderland van 1481 tot 1492 opnieuw onderworpen aan het Bourgondisch gezag. Dat gezag werd toen uitgeoefend door de dochter van Karel de Stoute: Maria van Bourgondië en haar - uit het Habsburgse Huis afkomstige - echtgenoot Maximiliaan van Oostenrijk.

KAREL VAN EGMOND

Deze situatie veranderde in 1492. In dat jaar haalden de Gelderse steden Karel van Egmond binnen als de nieuwe en - in hun ogen - legitieme landvorst van Gelderland. Hij was de zoon van Adolf van Egmond die - zoals gezegd - in 1473 door Karel de Stoute gevangen was genomen teneinde hem als Gelders erfopvolger buitenspel te zetten. In datzelfde jaar 1473 was Karel van Egmond als zesjarig zoontje van de gevangen erfopvolger door Karel

de Stoute vanuit Nijmegen afgevoerd naar Gent om daar aan het Bourgondische hof te worden opgevoed door diens dochter Maria van Bourgondië. In Gelderse ogen was Karel van Egmond de wettige Gelderse erfopvolger toen zijn vader Adolf na diens bevrijding uit de Bourgondische gevangenschap te Gent in 1477 sneuvelde bij het beleg van Doornik. De Gelderse visie was niet vrij van kosten. In de strijd van het hertogdom Bourgondië tegen de Franse koning was de jonge Karel van Egmond - in Bourgondische dienst - in 1487 in Franse gevangenschap geraakt; en voor zijn vrijlating eisten de Fransen een losgeld van 80.000 goudgulden. Pas na een langdurige "crowdfunding" waren de Gelderse ridderschap en steden in 1492 in staat hun landsvorst voor dat bedrag vrij te kopen en in die hoedanigheid triomfaal binnen te halen.

GEEN ERKENNING

Maar het Bourgondische hof hield vast aan zijn aspiraties: het was niet van zins om de Gelderse erfrechten van de jonge Karel te erkennen hoewel beweerd is dat diens opvoedster Maria van Bourgondië daar op haar onverwachte sterfbed in 1482 wel op had aangedrongen bij haar man Maximiliaan. Deze bleef volharden in het Bourgondische standpunt dat Karel van Egmond nooit hertog van Gelderland kon worden omdat Karels' grootvader Arnold van Egmond Gelderland in 1473 immers had verpand aan Maximiliaans schoonvader Karel de Stoute. Maximiliaan handhaafde dat standpunt onverminderd toen hij in 1493 zijn Habsburgse vader opvolgde als keizer van het Rooms-Duitse rijk en zijn zoon Fi-

lips de Schone hem opvolgde als (laatste) hertog van het Bourgondische imperium waarvan de grenzen toen inmiddels reikten van Bourgondië, Luxemburg en Vlaanderen tot Holland, Zeeland, Brabant en Limburg.

GELDERSE OORLOGEN

Dat betekende dat Karel van Egmond en Gelderland een strijd om erkenning van de zelfstandigheid moesten aangaan met machtige Habsburgs-Bourgondische oponenten. Dat mondde uit in een 40 jaar durende episode van gewelddadige conflicten. Die werden bekend als de Gelderse Oorlogen. Deze oorlogen kenmerkten zich niet door veldslagen, maar door kleinschalige acties van soms ongekende wreedheid: moordpartijen, overvallen, plundertochten, hinderlagen en gijzelin-

gen die een tot de verbeelding sprekende bijdrage hebben geleverd aan de Gelderse geschiedschrijving. Sommige herinneringen zijn tot op de dag van vandaag bewaard gebleven. Een kleurrijk voorbeeld is de getraliede (replica)kooi in Hattem.

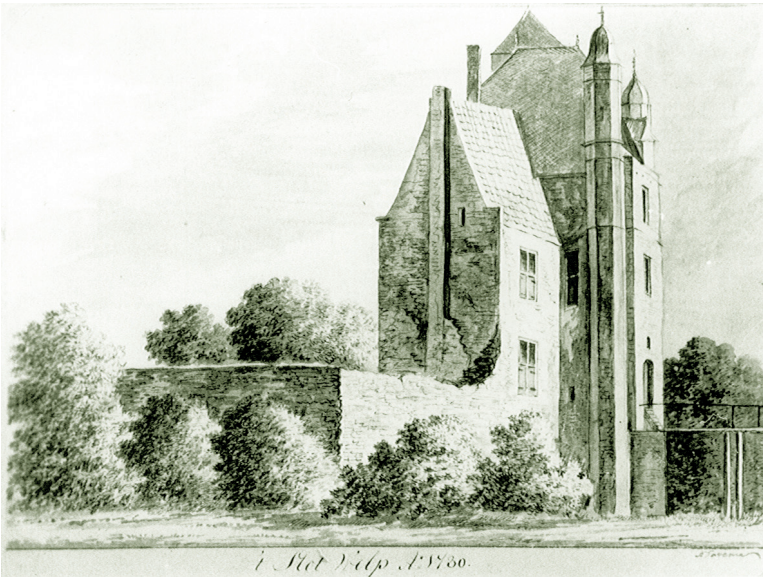
Het origineel hing aan een torengevel van de hertogelijke burcht de Dikke Tinne aldaar en diende twee jaar lang als gevangenis van de krijsheer in Habsburgse dienst Jan van Wassenaar. Opgesloten in de kooi werd deze Leidse pechvogel – op wie hertog Karel “seer gebeten” was - met enige regelmaat naar beneden gelaten en aan het vijandige Gelderse volk ten toon gesteld totdat hij na betaling van een losgeld van 20.000 ponden in 1514 weer op vrije voeten werd gesteld.

FRONTGEBIED VOORST

Het platteland van onze IJsselstreek was in deze Gelderse oorlogen bij voortduring het toneel van overvallen, veeroof, gijzelingen, brandstichtingen en gevangennemen. Dat gold zeker ook voor het schoutambt van Voorst. Dat was een frontgebied waar het slot te Wilp frequent dienst deed als persoonlijk hoofdkwartier van hertog Karel. Dat had alles te maken met de directe nabijheid van de stad Deventer en het Oversticht. Deventer was de belangrijkste stad van het Oversticht, dat globaal het gebied besloeg van het tegenwoordige Overijssel en Drenthe. Het Oversticht was sinds 1024 een deel van het Sticht of het prinsbisdom Utrecht. Pal tegen de grens met Gelderland lag Deventer dus in een ander land; een land waar het landsheerlijk gezag werd uitgeoefend door de prins-bisschoppen van Utrecht.

De getraliede kooi van Jan van Wassenaar

Het slot te Wilp; het commando-centrum van hertog Karel van Gelre

Deze vorsten waren weinig opgewassen tegen het voortdurende machtsstreven van de Habsburgers en Bourgondiërs. Niet zonder reden werd dat door hertog Karel gezien als een verdere bedreiging van de Gelderse zelfstandigheid en landsgrenzen. Om de uitbreiding van de Habsburgse invloed in het Sticht en Oversticht tegen te houden zag de Gelderse hertog maar één mogelijkheid: oorlog voeren.

KRONIEKEN

De Gelderse vrijheidsstrijd kreeg de aandacht van veel geschiedschrijvers. Een van hen was de Twellose dominee Willem Nagge. Hij was predikant in Twello van 1639 tot 1685. Als enthousiast historicus deed hij uitvoerig verslag van de Gelderse oorlogen in een manuscript dat in 1908 in druk werd uitgegeven onder de titel *Historie van Overijsel*. Verondersteld wordt dat het werk in hoge mate leunde

op het zoekgeraakte tweede deel van de kroniek die de Kampense burgemeester Arnt toe Boecop rond 1550 schreef over de geschiedenis van de bisschoppen van Utrecht en de hertogen van Gelderland. Met zekerheid gebruikte Nagge gedeelten uit het handschrift van iemand die de Gelderse oorlogen aan den lijve ondervond. Dat was de Twentse kloosteroverste Johannes van Lochum. Van Lochum – zijn familienaam was Ter Merssche – was van 1520 tot 1525 prior van het geteisterde St. Antoniusklooster te Albergen in Twente en schreef – in het Latijn – een kroniek over die episode van de Gelderse oorlog. In dit handschrift – bewaard in het Overijsels archief en in 1995 in boekvertaling uitgegeven – deed prior Van Lochum niet alleen verslag van de Gelderse veroveringen in Twente en Salland tot aan Groningen toe. Ook legde hij nauwkeurig vast wat hem bekend werd over de strijd op Gelders

grondgebied rondom de stad Deventer.

“IN DE YSSER”

Daar – in Terwolde, Nijbroek, Twello en Wilp – lagen vele boerderijen en gronden van Deventer burgers die menigmaal onderwerp waren van Gelderse inbeslagname-ingen of schattingen. Op de Deventer Stadsweide aan de Wilpse bandijk - een Overijsselse enclave op Gelderse grond – stond geen koe meer. En ook de Deventernaren zelf konden het gebied maar beter mijden. In het Zutphens stadsarchief liggen nog verscheidene brieven of “missives” van Deventer stadsbestuurders uit die tijd met een dringend verzoek aan hun collega-magistraten in het Gelderse Zutphen om bij Karel van Egmond een goed woordje te doen voor Deventer burgers die op de Nijenbeek of het slot te Wilp door de Geldersen “in de ysser” waren gezet. Die werden daar niet zachtzinnig behandeld: in een brief van 15 januari 1511 schreef het Deventer stadsbestuur althans aan het stadsbestuur van Zutphen niet van plan te zijn om de Voorster jonker Lubbert die Heiden vrij te laten uit diens Deventer gevangenschap vanwege de slechte behandeling van haar eigen stadsburgers op het slot te Wilp.

REPRESAILLES

Maar “die van Deventer” lieten zich bepaald niet onbetuigd. Menigmaal gingen zij zich te buiten aan “grensoverschrijdend gedrag”. Zo trok in 1510 op een zondag voor Pasen een legertje van 600 ruiters en 800 voetknechten over de IJsselbrug naar de Gelderse overkant waar Twello en Terwolde werden geplunderd en in brand ge-

stoken. Zelfs Deventer pachtboerderijen gingen daarbij in vlammen op, evenals het Twellose huis van de Veluwse dijkgraaf Coenraat van Leesten. Maar dit was nog kinderwerk vergeleken bij de expeditie die de Utrechtse bisschop met hulp van Bourgondiërs kort nadien ondernam. Met een leger van 8000 “ruterende knechten” viel hij de Veluwe binnen waar - volgens de kroniek van Willem Nagge – Wilp, Nijbroek en Apeldoorn zodanig “gantse-lick verbrant” werden “dat die huysluden meest alle verlopen sijn”.

GROTE BEESTENROOF

Soms werden bij deze Deventer strooptochten complete veestapels meegenomen. Zo beklagde de Zutphense stadsbestuurder Derk van Steenre er zich in 1522 bij de stad Deventer over dat ingezetenen van Deventer hem alle runderen en paarden van zijn pachtgronden in Terwolde hadden weggeroofd ondanks een sauvegarde van de bisschop van Utrecht. Maar niet altijd liepen de strooptochten goed af voor de Deventernaren. Uit de kroniek van prior Van Lochum berichtte Willem Nagge dat een groep stedelingen op zekere dag “met ettelicke krijgsluden” over de IJssel trok “om daer eenen groten roof van beesten te nemen”. Maar op de terugtocht maakten ze een fatale fout: “als sie menen dat sie het all gewonnen hadden” trokken de Deventernaren met hun geroofde veebuit overal door de te velde staande graangewassen. De boeren aan deze kant van de IJssel ontstaken daarop in grote woede, luidden de klokken en zetten een massale achtervolging in. Ze wisten zich weer meester te maken van hun

geroofde vee en joegen de Deventernaren “in de vlucht” tot voor hun eigen stad. Maar aangekomen op de IJssel namen de Gelderse boeren volgens prior Johan – die zich verwonderde over de “diepgewortelde haat” tussen die van Gelre en Overijssel - “de achtersten gevangen, waarvan ettelicke sijn verdroncken ende ettelicke dood geslagen”.

KOOKPUNT

In 1521 joeg Karel van Egmond de span-

ning naar een nieuw kookpunt. In juli van dat jaar liet de Gelderse hertog recht tegenover Deventer – op de Gelderse oever - twee blokhuzen bouwen “van waeruit hij de stad met schieten, roven en vangen

grote schade deede". Het ene blokhuis heette Morgenster en verrees in de buurt van de oorspronkelijk IJsselbrug nabij herberg de Volle Hand. Het andere heette met reden "Altena". Dit fortcomplex was zó dicht tegenover het stadscentrum van Deventer gebouwd – ter plaatse van de tegenwoordige Bolwerksmolen - dat het van de Deventernaren de spotnaam Kiek in de pot kreeg. Vanuit het fort werden vissers op de IJssel lastig gevallen en met "grote catapults" verhinderden de Gelderse troepen onderhoudswerk aan de Wellekade. Een paar maanden later - op 23 november 1521 - gaf Karel van Gelre vanaf het slot te Wilp het stadsbestuur van Zutphen het bevel om "de halve stad voor Deventer te zenden" en om hem tevens het stadskanon "de Rode Hont" uit te lenen. In januari 1522 verzamelde hertog Karel op het slot te Wilp een troepenmacht waarmee hij enige tijd later voor Deventer verscheen. Uitgerust met grof geschut schoten de Geldersen daar eerst het Deventer bruggenhoofd – een toren – in puin en daarna staken zij het voorste deel van de houten IJsselbrug in brand.

KERKTOREN

Dit weerhield de Deventernaren niet van tegenmaatregelen. Sterker: er volgden vergeldingsacties die de opmaat vormden naar de Twellose kerkbrandmoord. "Terstont werden" – in de woorden van dominee Nagge – "excursien in Veluwen gedaen door het volck van Overijsel, om haer geluck op die Geldersen ende haer goederen te zoeken". Begin oktober 1522 werden vanuit Deventer verschillende invallen gedaan. Volgens Johan van Lochum

werden huizen verbrand, boeren gevangen en veel vee verjaagd. En de prior vervolgde - vertaald uit het Latijn - : "Op zekere nacht kwamen zij in een buurschap". In de kantlijn schreef hij later de naam bij van die plaats: "Twello". De Twellose boeren in hun houten en lemen huizen zagen de bui aankomen en een aantal van hen vluchtte "om niet in handen van de vijand te vallen" naar de plek die zij beschouwden als de veiligste: de dorpskerk aan de Twelse brink. Ze vergisten zich jammerlijk: de Deventernaren trokken op naar de kerk waar inmiddels verscheidene boeren een veilig heenkomen gevonden dachten te hebben in de kerktoren. Toen de stedelingen daar waren aangekomen, zo verhaalt de Albergense prior, gooiden zij "veel stro" naar binnen, staken dat in brand en sloten de kerkdeuren. De verschanste Twellose boeren konden geen kant meer op en kwamen allen in de vlammen om.

18 HUYSLUYDE

Ruim 100 jaar later schreef dominee Nagge in zijn manuscript dat het ging om "18 huysluyde". Hetzelfde getal legde hij in 1654 vast in zijn inleiding bij het oudst bewaarde document uit het archief van de N.H.kerk van Twello; het "Kerckeboeck met Anteickenonge van saecken raecken de den Staat ende goederen der Kercke tot Twello". Hoe Nagge aan betreffende wetenschap kwam is niet bekend. Mogelijk beschikte hij over kerkelijke documenten die wij niet meer kennen. Ongetwijfeld kende Nagge – als geboren Twellenaar - het verhaal van de kerkmoord uit mondelinge overlevering. Wellicht gebeurde dat via zijn vader die hem van 1601 tot 1638

De dorpskerk in Twello

voorging als predikant van Twello en die mensen moet hebben gekend wier vader of grootvader getuige was geweest van de dorpstragedie.

DADERS

Het valt op dat de Geldersen hebben achterhaald wie de moordbranders zijn geweest. In het Hertogelijk archief in Arn-

hem ligt een lijst met de namen van negen Deventernaren waar boven staat: “Dese knechte hebben die kerck tot Tweell helpen barnen”. De moordbende bestond uit Mostert van Veloe, de leider van de groep; Derick ther Voerde, een gemeensman uit de Papenstraat die werd aangemerkt als “de principail ainhever” ofwel de voor- naamste aanstichter; Wilhelm Koppall;

een zekere Schram, zoon van een lakenstofbereider; een zekere Wibbelt die als “konde” of gids de weg had geweest; Jan van Steenfoirt; Jan Kaerlle, die mogelijk de soldaat in de bende was; Thonis Schroir en tot slot Goesken van Twelle, die wellicht afkomstig was uit Twello en woonde in Deventer. De namenlijst duidt op een begin van een Gelderse strafvervolging. Maar of de genoemde daders zich ooit in rechte hebben moeten verantwoorden is vooralsnog niet bekend.

SCHADE

De brandstichting leidde volgens de voormalige Rijksdienst Monumentenzorg niet tot een algehele verwoesting van de dorpskerk. Blijkens een bouwhistorisch onderzoek uit 1984 zou het meeste muurwerk gespaard zijn gebleven. Daardoor zou het (grootste) deel van de toren, het schip en het koor met sacristie thans nog dateren van vóór 1522. Wel zouden bij de brand de kap en gewelven van het schip en het koor verloren zijn gegaan. Hetzelfde zou gelden voor het (houten) binnenwerk van de toren met de spits. Al deze delen zijn na de brand opnieuw gebouwd. Dat correspondeert met de ontdekking in april 1984 van een muurschildering op de torenwand van het schip: die was blijkens het geschilderde jaartal in 1542 - na het stellen van de kap en de bouw der gewelven - aangebracht.

VERKOOP

Verondersteld is voorts dat de derde (korte) geleding van de kerktoeren omstreeks 1550 is gebouwd, samen met de torenspits. Dat komt overeen met een aantekening van dominee Nagge in het genoemde Kerckeboeck. Die leert dat nog in 1551 één morgen lants moest worden verkocht “tot optimmeringhe van de Toorn”. Mogelijk was er geen geld meer voor een volledige derde torengeleding. De toegebrachte schade was namelijk zo groot dat het kerkbestuur moest besluiten alle kerkgoederen te verkopen ter reparatie van het verbrande kerkgebouw. Vandaar dat dominee Nagge in 1654 in zijn Kerckeboeck noteerde: “Aldus in onse Kercke een lange tijd sonder enige goederen ofte renten gebleven, tot die Reductie der stadt Deventer, die geschiet is int jaar 1591”. Hertog Karel droeg in 1524 op geheel eigen wijze nog een steentje bij in de herstelkosten. Hij liet alle Twellose bezittingen van Johan van Twickel uit Deventer verbeurd verklaren en droeg zijn veldheer Berend van Hackfort op uit de opbrengst 25 goudgulden te besteden aan de herbouw van de kerk van Twello.

SLOT

Uiteindelijk heeft het allemaal niets geholpen. In 1528 stelde Overijssel zich onder het landsheerlijk gezag van keizer Karel V. In 1543 verloor Gelderland zijn zelfstandigheid aan dezelfde Europese vorst.

Bronnen

Matrijs, Het hertogdom Gelre; Hertogelijk archief Gelderland;

Kroniek van Johannus van Lochum 1520-1525;

W. Nagge, Historie van Overijssel;

Kerkarchief N.H. kerk Twello;

Publicaties van de auteur in Deventer Dagblad 21 oktober 1978, Deventer Dagblad 3 april 1984 en Kroniek 6-2;

D. Lekkerkerker, Kroniek 10-3.